

HOWARD CRANE, *The Garden of the Mosques. Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, Brill, Leiden. Boston. Köln 2000, XXXIV+635 sahife. *Studies Islamic Art and Architecture, Supplements to Muqarnas*, Cilt VIII.

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi İstanbul camileri hakkındaki *Hadiküt'l-cevâmi'* adlı eseri ile tanınan bir osmanlı yazarıdır. Babası Hacı İsmail Ağa IV. Mehmet'in kızı Hatice Sultan'ın teberdarlarının kethudası idi, 21 Haziran 1752'de vefat etmişti. Hafız Hüseyin Efendi kendisini Ayvansaray'da Toklu Dede mahallesinden Dergâh-ı Âli yeniçerileri sekbanlarının 15. Ortasına mensup, aynı zamanda aynı semtteki Toklu İbrahim Dede Mescidi imamı Halil Efendi'nin çömezi olarak tanır. Temmuz 1787'de ölmüştür. Muhtemelen babası ve üstâdı Halil Efendi gibi Toklu İbrahim Dede haziresinde defn olunmuştur¹.

Hafız Hüseyin Efendi'nin en meşhur eseri *Hadikatü'l-cevâmi'*dir. 1768-69 (H. 1182)'de yazılmaya başlanmış, 1781 (H. 1195)'te tamamlanmıştır. Eserde İstanbul, Eyüp, Galata, Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy'deki cami ve mescitler derlenmiş, bunların bânileri, biliniyorsa, bânilerinin mezarlarının bulunduğu yer, bu yapıların yeni bir yapım veya kiliseden çevrilme olup olmadığı, tamirleri, yanlarında bulunan mektep, medrese, sebil ve çeşme gibi tamamlayıcı yapılar, cami hazirelerinden yatan kişiler hakkında bilgi verilmektedir. İstanbul'da ve yurt dışındaki kitaplıklarda 23 yazma nüshası Günay KUT ve Turgut KUT tarafından tesbit olunmuştur². Medine kadılarından Mahmut Esat Efendi'nin oğlu Ali Sau Efendi ölümü 1842-43, H. 1258) *Hadikatü'l-cevâmi'* nüshalarından birini inceleyerek 1838 (H. 1253)'e kadar getirmiş, yani ekleme (*zeyl*), bazı tashihler ve çıkartmalar da yapmıştır. Bu eser 1864/65 (H. 1281)'de iki cilt halinde basılmıştır. 1848 (H. 1264)'te de Mühendishâne-i Berri-i Humayun'da hazırlanıp taşbasması yayınlanan İstanbul surları içindeki cami ve mescidlerin yerlerini gösteren bir plan neşr olunmuştu³. Süleyman Besim adlı bir zat *Hadikatü'l-cevâmi'*ye, onu 1859-1860 (H. 1276)'a kadar tamamlayan bir zeyl yazmışsa da, basılmamıştır⁴. Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey'in *Mecmua-i cevâmi'* adlı iki küçük ciltlik eseri (İstanbul 1887/H. 1304) de bu türden eserlerden birisidir. Joseph von Hammer-Purgstall sonradan Viyana'daki Millî Kitaplığa intikal eden bir *Hadikatü'l-cevâmi'* yazmasından faydalanarak bu eseri kısmen Almanca'ya çevirmiş, Osmanlı Tarihi'nde yayımlamıştır⁵.

¹ Semavi EYİCE, "Hüseyin Ayvansarayî" maddesi, *TDVİA*, c. 18, s. 528-530. *TDVİA=Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

² "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve eserleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33, 1982, s. 401-439.

³ Bu matbaa ve orada basılan bazı eserler için bk. Kemal BEYDİLLİ, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi* (1176-1826), İstanbul 1995, Eren yayıncılık.

⁴ Krş. Günay KUT-Turgut KUT, *aynı eser*, s. 411-412.

⁵ HAMMER, "Verzeichniss der Moscheen Constantinopel's. Ein Auszug aus dem Garten der Moscheen, von Hafis Husein Ben Elhadsch Ismail von Aiwanserai", *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest 1833, IX, 47-144; Fransızca çeviri: J.J. Hellert, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1843, XVIII, s. 1-109.

Selim Nüzhet GERÇEK 1928'de bu eserin bir dizinini hazırlamıştır: *Hadikatü'l-cevâmi' nâm eserin elifbâ fihristidir*.

Tahsin ÖZ'ün *İstanbul camileri* adlı iki ciltlik eseri de *Hadikatü'l-cevâmi'*ye dayanmaktadır⁶.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde iki mezuniyet tezi bu eserin birer cildinin dizininden ibarettir⁷.

Yıldız Üniversitesi'nin Fen Bilimleri Enstitüsü'nde de *Hadika* ile ilgili iki yüksekisans tezi yapılmıştır⁸.

Muqarnas'ın *Supplements* olarak yayımlanan ilk kitabı *Risâle-i Mi'mâriyye*⁹ olmuştur, bu eser de Howard CRANE'in bir çalışması idi¹⁰.

Howard CRANE bu yeni eserinin Giriş (*Introduction*) kısmında mimarî yapıların her devirde tarihçilerin ve seyyahların ilgisini çektiğinden bahs eder, İbn Haldun'un *Mukaddime*¹¹, el-Hatib el-Bagdâdî'nin *Ta'rih-i Bağdad*¹², İbn Battûta'nın *Rihle*¹³ adlı eserlerine değinerek sözü Hindistan'a¹⁴ ve nihayet Osmanlı Devleti'nin başkentine getirir. *Hadikatü'l-cevâmi'* yazarı Ayvan-sarâyî Hafız Hüseyin Efendi'nin, Seyyid Ahmed Han gibi, yalnız yazılı kaynaklara bağlı kalmayıp yapılar, onların tamamlayıcıları ve şehrin konumu hakkında da bilgi verdiğiinden bahs eder ve över.

Yazarımız Hafız Hüseyin Efendi'nin hayatı, eserleri hakkında çok dakik bilgiler verir (s. XVII-XXVI). İstanbul'da yapılan tezleri bile görmüştür¹⁵.

⁶ Tahsin ÖZ, *İstanbul camileri*, Ankara 1962-1965, iki cilt. Türk Tarih Kurumu yayını.

⁷ Abdülkadir ÖZCAN, *İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Tezleri* (Lisans-Doktora), İstanbul 1984, s. 84, Hayati GÜRBÜZ (I. Cilt), Mustafa ALATAŞ (II. Cilt).

⁸ Fikriye BULUNMAZ, *Hadikatü'l-Cevâmi'ye göre tarihi yarımadaanın Aksaray, Sulukule, Yedikule, Yenikapı bölgesinde kalan câmi ve mescidler*, Yıldız Üniversitesi, 1986; Sevim BARUT, *Hadikatü'l-Cevâmi'ye göre İstanbul tarihi yarımadasındaki kiliseden câmiye çevrilmiş yapıların incelenmesi*, Yıldız Üniversitesi 1987 Her iki çalışma da yayınlanmamıştır.

⁹ Bu eser için bk. Orhan Şaik GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye -Mimar Mehmet Ağa- Eserleri", *İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI'ya Armağan*, Ankara 1976, Türk Tarih Kurumu yayını, s. 113-215. Eserin yazarı Cafer Efendi'dir.

¹⁰ Howard CRANE, *Risâle-i Mi'mâriyye. An early seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*. Brill 1987.

¹¹ İbni Haldun, Türkçesi: Zâkir Kadiri UGAN, *Mukaddime*, İstanbul 1970, Dünya Edebiyatından tercümeler dizisi, Şark-İslâm Klasikleri, no. 25, II, s. 318; İngilizce çeviri: Fransız ROSENTHAL, *The Muqaddimah. An Introduction to History*, New York 1958, V. kısım.

¹² İngilizce çeviri: Jacob LASSNER, *Topography of Baghdad in the Early Middle Ages: Text and Studies*, Detroit 1970. Hatib el-Bagdâdî için bk. M. Yaşar KANDEMİR- "Hatib el-Bagdâdî maddesi, TDVİA, c. 16, s. 452-460.

¹³ Bu eser ve yazarı için bk. A. Sait AYKUT, "İbn Battûta", TDVİA, c. 19, s. 361-368.

¹⁴ Seyyid Ahmed Han, *Âsârü's-Senâid*, Delhi 1847. Eserde Delhi'deki mimarî yapılar anlatılmaktadır, Urdu dilinde kaleme alınmıştır. İngilizce ve Fransızca çevirileri de vardır: Garçin de TASSY, *Journal Asiatique*, 5. seri, 15 (1860), s. 508-36, 16, s. 190-254, 521-543, 17 (1861), s. 77-97; R.NATH, *Monuments of Delhi: A Historical Study*, New Delhi 1979.

¹⁵ Hafız Hüseyin Efendi'nin diğer eserleri hakkında geniş bilgi Semavi EYİCE (*aynı eser, gösterilen yer*)'de de vardır.

Metin tesisinde Ali Satı Efendi'nin Matbaa-i Âmire'de basılan iki ciltlik neşir esas alınmış, Ayvansarayî'nin kaleminden çıkan metin ile ikisi arasında değişiklikler bulunduğu, Hüseyin Efendi yazmalarından Viyana ve Tübingen nüshalarından da faydalanılmıştır.

Howard CRANE, Ali Satı Efendi'nin *Hadikatü'l-cevâmi*'nin basılı nüshasında yayını unutmuş mimarî yapıları tanıtmaktadır. Bunlar:

1. Şehremini'ndeki IV. Mehmed zamanında inşa olunan Baruthâne Camii (S. XXVII),
2. Süleymaniye külliyesi içerisindeki Tabhâne Mescidi (s. XXVII),
3. III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan için Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa'nın inşa ettirdiği Alemdar semtindeki Zeynep Sultan Camii (s. XXVII-XXVIII),
4. Eyüp'te Bıçakçı Ferhad Çelebi'nin yaptırdığı Bıçakçı Mescidi,
5. Üsküdar'da Kavak İskelesi mescidi civarındaki Kanuni Süleyman'ın inşa ettirdiği belirlenen Orta Sofa Mescidi (s. XXVIII)'dir.

Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin orijinal metninde bulunmayıp da Ali Satı Efendi'nin yayınladığı metne eklediği yapılar da şunlardır:

1. Nişancı Mehmed Bey Mescidi. CRANE, bu yapıdan yalnız Ali Satı Efendi metninde bahs edildiğini, diğer *Hadikatü'l-cevâmi*' yazmalarında rastlanmadığını belirtir ve Şehremini'nde bulunan bu mescidi yaptırmanın da ulemadan Eğri Abdi Bey'in oğlu olduğuna işaret eder (s. 236-237).
2. Hacı Ali Tekkesi Mescidi. Eyüp'tedir, III. Mustafa zamanında inşa olunmuştur. Hacı Ali Efendi uzun yıllar tekkesinin şeyhi idi (s. 288).
3. İzzet Mehmed Paşa Tekkesi Mescidi. Eyüp'te bulunuyordu (s. 290).
4. Nusretiye Camii, Tophane'de (s. 384-386).
5. Gazali Mescidi. Deli Birader takma adı ile meşhur Bursalı Mehmed Efendi'nin Beşiktaş'ta yaptırdığı zaviyenin tamamlayıcısı idi (s. 427-430). Kendisi XVI. yüzyıl şair ve kadılarından.
6. Selimiye Camii. Üsküdar'da III. Selim tarafından yaptırılmıştı; yanında sibyan mektebi, Nakşibendî Tekkesi, hamamı da vardı (s. 495).
7. Adliye Camii. Bu da Üsküdar'da, Şemsi Paşa Camii'nin 200 m. kadar batısında Şerefâbâd Sarayı müstemilâundan Şerefâbâd Mescidi diye bilinen yapının yerine II. Mahmud tarafından yeniden yaptırılmıştı. Adliye ismi II. Mahmud'un "Adli" sıfatından gelmektedir (s. 496). Böylelikle CRANE, Ali Satı'nın basılmış metni ile gerçek Hafız Hüseyin Efendi metinleri arasındaki farkları belirtmiş, gerçek *Hadikatü'l-cevâmi*'yi tesis etmiş, onun çevirisini, açıklamalarla yayımlamıştır.

Yazarımız *Hadikatü'l-cevâmi*'de geçen bazı deyimlerin açıklamasını yapmış (s. XXIX-XXXI), sonra da İstanbul ile ilgili planlar hakkında da bilgi vermiş, bunların da bir listesini okuyucularına sunmuştur (XXXI-XXXIV).

Eserin geri kalan kısmı, yani ana bölüm *Hadikatü'l-cevâmi*'nin I. (s. 6-326) ve II. (s. 329-550) ciltlerinin İngilizce çevirisidir ve her yapıya ait zengin dipnotlarını ihtiva etmektedir. Her bir mimarî eserin nerede bulunduğunu, haritalardaki yerini, yaptırın veya tamir edenlerin kişi-

liklerini, bunlarla ilgili yayınları bu notlarda bulmak sevindirici, aynı zamanda Howard CRANE-'in çalışmasındaki özeninin, büyük çabasının, ciddiyetinin göstergesidir.

Deyimlerin İngilizce karşılıklarının veya izahının yer aldığı bir Lugatçe (s. 551-566), faydalanılan eserlerin listesi (s. 567-571), cami, medrese, tekke ve türbe ile diğer yapıların (s. 573-596) ve şahıs isimlerinin dizinleri (s. 597-625) eseri tamamlamaktadır.

Howard CRANE, gayesinin *Hadikatü'l-cevâmi'*den Osmanist olmayan, fakat mimarî ve şehircilik tarihi ile uğraşanların da faydalanması olduğunu belirtmekte ise de (s. XXVII), zannımızca bu muhteşem eser Osmanistlerin de elinden düşüremeyecekleri güvenilir bir müracaat kitabı olmuştur.

NEJAT GÖYÜNÇ